

دانشگاه باقر العلوم
(غیر دولتی - غیر انتفاعی)

دانشکده: علوم سیاسی، تاریخ و علوم اجتماعی

پایان نامه جهت اخذ درجه دکتری

رشته: علوم سیاسی

عنوان:

زمینه‌های فکری - سیاسی خشونت‌گرایی در جهان اسلام معاصر و راهکارهای مواجهه با آن

استاد راهنما:

حجت الاسلام و المسلمین دکتر منصور میراحمدی

استاد مشاور:

حجت الاسلام و المسلمین دکتر سید محمدتقی آل غفور

نگارش:

مختار شیخ حسینی

خرداد 1396

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

کلیه حقوق مادی و معنوی این اثر متعلق به دانشگاه باقر العلوم علیه السلام می باشد

تقدیم به

آرام بخش من در گرفتاری‌ها و ناملایمات، بانوی کریمه شهر قم
حضرت معصومه (س) که سال‌ها مرا به میهمانی پذیرفته و همواره مشمول
کرامت بی‌نهایتش بوده‌ام؛
پدرم و مادر عزیزتر از جانم که دعایشان مرا پشتیبان و صبر
ستودنی‌شان راهنمایم بوده است؛
سپاسی خالصانه تقدیم به همسر مهربانم که در پیمودن این مسیر طولانی
با فداکاری‌های بسیار، مرا مدیون خود کرده است؛
و در نهایت تقدیم به فرزندانم حسام و معصومه که تبسم کودکانه‌شان
همواره امیدبخش من است.

تقدیر و تشکر:

کنون که دوستان به رسم مرسوم به پایان خط رسیده تلقی ام می کنند؛ به فهم خود آغاز راهی بس طولانی ام. درک این گزاره کوتاه را مدیون راهنمایی و مشاوره اساتید گران قدر دکتر منصور میراحمدی و دکتر سید محمد تقی آل سید غفور هستم که بهترین وصفشان برای من اسوه علم و اخلاق بودن است.

و سپاس ویژه کوچکی در برابر ده ها استاد بزرگواری است که سال ها از علم و اخلاقشان توشه برگرفته ام و در سال های اخیر به نحوی خاص تر قدردان راهنمایی های، دکتر نجف لک زایی، دکتر محمود شفیعی، دکتر مهدی فرمانیان، دکتر غلامرضا بهروزی لک و دکتر محمد ستوده هستم. در نهایت از راهنمایی های اساتید داور، دکتر احمد رهدار، دکتر مهدی علیزاده موسوی و دکتر غلامرضا بهروزی لک سپاسگزارم.

چکیده

افراط‌گرایی و گسترش خشونت یکی از مهم‌ترین چالش‌های جهان اسلام معاصر محسوب می‌شود که پیامدهای مخربی بر وضعیت فرهنگی و اقتصادی جوامع اسلامی و نوع نگاه به دین از منظر غیرمسلمانان داشته است. گستره جغرافیای درگیر این پدیده و پربسامد بودن آن، کشورهای اسلامی و نهادهای بین‌المللی مختلفی را به سمت کنترل این پدیده سوق داده است. به لحاظ زمانی اگر سال 1924م، (الغاء خلافت عثمانی) را مبدأ تاریخ معاصر جهان اسلام در نظر گیریم، شاهد بسیاری از بحران‌های فکری و سیاسی در جهان اسلام پساخلافت هستیم بازآفرینی زمینه سیاسی و فکری این دوره نشانگر این واقعیت است که جهان عرب از نیمه دوم قرن 19م، با چالش‌های درونی و بیرونی مختلفی مواجه بوده است که با الغاء خلافت و ورود استعمار به جهان اسلام، تبدیل به بحران هویت برای مسلمان معاصر شده است. جریان‌های فکری اسلامگرا و سکولار پدیده آمده در این دوره نیز علیرغم پروژه‌های فکری و سیاسی متعدد در بازسازی این هویت از دست رفته ناکام بوده‌اند. از سویی شرایط سیاسی حاکم بر جهان عرب این کشورها را به سمتی سوق داد که منجر به شکل‌گیری مؤلفه‌هایی مانند، اقتدارگرایی نظام‌های سیاسی، ضعف جامعه مدنی و دخالت بازیگران خارجی شده است. در چنین زمینه سیاسی و فکری، جریانی بنام سلفیه جهادی تلاش نمود در قالب اندیشه‌ای منسجم و جذاب هویت از دست رفته انسان مسلمان معاصر را بازسازی و برای احیای آن تلاش نماید پرسش از زمینه‌ها و بستر مهیا برای رشد خشونت‌گرایی در این مقطع تاریخی، دغدغه اصلی این رساله است. تحلیل این زمینه‌ها با استفاده از ظرفیت‌های چارچوب تاریخ فکری که اندیشه را در بستر و زمینه مطالعه می‌کند، نشانگر این واقعیت است که به لحاظ سیاسی عواملی مانند (اقتدارگرایی، معمای دموکراسی، معمای رسانه، توسعه نیافتگی فرهنگی و اقتصادی و دخالت قدرت خارجی) و به لحاظ فکری نیز (بحران هویت، دوگانه‌های فکری، ناکارآمدی ایدئولوژی‌های مرسوم لیبرال و اسلام‌گرا) بستر خشونت‌گرایی معاصر را برای رشد و توسعه جریان سلفیه جهادی به عنوان خشونت‌گراترین جریان معاصر فراهم کرده است. بنابراین راهکارهای مواجهه با این پدیده نیز در سطح فکری (تلاش برای احیای هویت از طریق مؤلفه‌های عصر نهضت) و سیاسی (توسعه همه جانبه سیاسی، فرهنگی و اقتصادی) متناسب با مؤلفه‌های استنباطی در هر سطح خواهد بود.

کلید واژگان: خشونت، سلفیه جهادی، زمینه سیاسی، زمینه فکری، تاریخ فکری،

خلافت، جهاد.

فهرست مطالب

چکیده.....و

فصل اول: کلیات و مفاهیم

- 1_ بیان مسأله2
- 2_ اهمیت و ضرورت پژوهش5
- 3_ سابقه پژوهش6
- 4_ نوآوری پژوهش8
- 5_ اهداف پژوهش8
- 6_ سئوالات اصلی و فرعی پژوهش9
- الف: سئوال اصلی9
- ب: سئوالات فرعی9
- 7_ فرضیه پژوهش9
- 8_ پیش فرض‌ها10
- 9_ روش و متغیرها10
- 10_ مفهوم شناسی پژوهش11
- 1.1_ افراط11
- 2.1_ خشونت11
- 3.1_ جهان عرب13
- 4.1_ جهان اسلام14
- 5.1_ معاصر17
- 6.1_ سلفیه جهادی18
- 11_ چارچوب نظری19
- 12_ سازمان دهی پژوهش19

فصل دوم: چارچوب تئوریک

(تاریخ فکری؛ با تأکید بر روش تفسیری کوئنتین اسکینر)

- مقدمهError! Bookmark not defined.
- 1_ تاریخ فکریError! Bookmark not defined.
 - 2_ مکتب کمبریجError! Bookmark not defined.
 - 3_ روش شناسی اسکینرError! Bookmark not defined.

- 1.3 اندیشمندان مؤثر بر اسکینر **Error! Bookmark not defined.**
- 2.3 نقد متن و زمینه گرای اسکینر **Error! Bookmark not defined.**
- 3.3 اندیشه به مثابه کنش **Error! Bookmark not defined.**
- 3.4 بازآفرینی زمینه به مثابه فهم **Error! Bookmark not defined.**
- جمع بندی فصل دوم: بازسازی روش اسکینر ناظر به موضوع **Error! Bookmark not defined.**

فصل سوم: زمینه های سیاسی خشونت گرای

- مقدمه **Error! Bookmark not defined.**
- 1- وضعیت سیاسی - اجتماعی امپراتوری عثمانی **Error! Bookmark not defined.**
- 1.1 دوران افول عثمانی **Error! Bookmark not defined.**
- 2.1 اندیشه اصلاح **Error! Bookmark not defined.**
- 2- الغاء خلافت و واکنش های نظری و عملی به آن **Error! Bookmark not defined.**
- 1.2 طرح رشید رضا **Error! Bookmark not defined.**
- 2.2 خلافت شریف حسین **Error! Bookmark not defined.**
- 3.2 حسن البنا **Error! Bookmark not defined.**
- 4.2 طرح سنهوری **Error! Bookmark not defined.**
- 5.2 خلافت مسلمانان هند **Error! Bookmark not defined.**
- 3- پیامدهای الغاء خلافت **Error! Bookmark not defined.**
- 4- تاریخ سیاسی معاصر جهان اسلام **Error! Bookmark not defined.**
- زمینه های سیاسی خشونت گرای در جهان عرب **Error! Bookmark not defined.**
- 1- زمینه های ناظر به نظام سیاسی **Error! Bookmark not defined.**
- 1.1 تمرکز قدرت **Error! Bookmark not defined.**
- 2.1 پارلمان های تصنعی؛ معمای دموکراسی **Error! Bookmark not defined.**
- 3.1 مکانیسم انتقال قدرت **Error! Bookmark not defined.**
- 4.1 دولت های رانتی و معمای اقتدارگرایی **Error! Bookmark not defined.**
- 5.1 نقش ارتش در جهان عرب **Error! Bookmark not defined.**
- 2- زمینه های ناظر به جامعه (توسعه نیافتگی) **Error! Bookmark not defined.**
- 1.2 ضعف جامعه مدنی **Error! Bookmark not defined.**
- 2.2 قبیله گرایی **Error! Bookmark not defined.**
- 3.2 جنگ های فراگیر **Error! Bookmark not defined.**
- 4.2 بیکاری، مهاجرت و سطح آموزش **Error! Bookmark not defined.**
- 5.2 حاشیه نشینی جهان عرب **Error! Bookmark not defined.**
- 6.2 گسترش رسانه ها و معمای شبکه های اجتماعی **Error! Bookmark not defined.**
- 3- نقش قدرت های خارجی **Error! Bookmark not defined.**
- 1.3 غرب و مواجهه هویتی با جهان عرب **Error! Bookmark not defined.**
- 2.3 غرب و مواجهه مستقیم (حضور امریکا) با جهان عرب **Error! Bookmark not defined.**
- 3.3 مسأله فلسطین و شکست 1967 اعراب از اسرائیل **Error! Bookmark not defined.**

4- وضعیت سیاسی جهان عرب و فهم اسلام‌گرایان
 Error! Bookmark not defined.....جمع بندی فصل سوم.....

فصل چهارم: زمینه های فکری خشونت گرای

.....مقدمه.....
 Error! Bookmark not defined.....

قسمت اول: جریان های فکری در جهان عرب معاصر (ایدئولوژی های مرسوم)
 Error! Bookmark not defined.....

- 1- دسته بندی حبيب حداد (ليبرال/سلفی).....
 Error! Bookmark not defined.....
- 2- دسته بندی فرهنگ رجايبی (غرب‌گرایي/عرب‌گرایي/ اسلام‌گرایي).....
 Error! Bookmark not defined.....
- 3- دسته بندی انور عبدالملك (بنیادگرایي اسلامی/مدرنیسم لیبرال).....
 Error! Bookmark not defined.....
- 4- دسته بندی آلبرت حورانی (بررسی نسلی اندیشه عرب).....
 Error! Bookmark not defined.....
- 5- دسته بندی مجید خدوری (مکتب غرب‌گرا/مکتب اسلام‌گرا).....
 Error! Bookmark not defined.....
- 6- دسته بندی علی الدین هلال ونیفن مسعد (ایدئولوژی های دینی/ قومی/ لیبرالی/ سوسیالیستی).....
 Error! Bookmark not defined.....

- 1.6 ایدئولوژی های دینی.....
 Error! Bookmark not defined.....
- 2.6 ایدئولوژی سوسیالیستی.....
 Error! Bookmark not defined.....
- 3.6 ایدئولوژی های قومی.....
 Error! Bookmark not defined.....
- 4.6 ایدئولوژی لیبرالیسم.....
 Error! Bookmark not defined.....
- 7- صورت بندی هنجارهای مرسوم دوره معاصر.....
 Error! Bookmark not defined.....
- 8- شکست ایدئولوژی ها و بحران هویت.....
 Error! Bookmark not defined.....

قسمت دوم: سلفیه جهادی و اندیشه خشونت گرا
 Error! Bookmark not defined.....

- 1- مفهوم شناسی سلفیه.....
 Error! Bookmark not defined.....
- 2- مراحل تطور سلفیه.....
 Error! Bookmark not defined.....
- 3- مبانی و روش شناسی جریان های سلفی.....
 Error! Bookmark not defined.....
- 4- جریان شناسی سیاسی سلفیه معاصر.....
 Error! Bookmark not defined.....
- 5- سلفیه جهادی؛ پایه‌گذار خشونت.....
 Error! Bookmark not defined.....
- 1.5 تبار تاریخی و بازسازی معاصر.....
 Error! Bookmark not defined.....
- 2.5 منابع و ایدئولوگ های معاصر.....
 Error! Bookmark not defined.....
- 1.2.5 سید قطب (معالم فی الطریق).....
 Error! Bookmark not defined.....
- 2.2.5 شکری مصطفی و عبدالسلام فرج (الجهاد فریضه الغائبه)
 Error! Bookmark not defined.....
- 3.2.5 عبدالله عزام.....
 Error! Bookmark not defined.....
- 4.2.5 سید امام شریف.....
 Error! Bookmark not defined.....
- 5.2.5 ابوقتاده فلسطینی، ابومحمد مقدسی و ابوبصیر طرطوسی
 Error! Bookmark not defined.....
- 3.5 اندیشه سلفیه جهادی؛ پاسخی به هویت از دست رفته.....
 Error! Bookmark not defined.....
- 1.3.5 نگاه به وضع موجود.....
 Error! Bookmark not defined.....

1.1.3.5. تصرف در مفهوم حاکمیت Error! Bookmark not defined.

2.1.3.5. تصرف در جاهلیت Error! Bookmark not defined.

2.3.5. نگاه به گذشته Error! Bookmark not defined.

3.3.5. جامعه آرمانی (احیای خلافت) Error! Bookmark not defined.

1.3.3.5. ضرورت احیاء Error! Bookmark not defined.

2.3.3.5. مراحل احیاء Error! Bookmark not defined.

4.3.5. ابزار تغییر وضع موجود (جهاد) Error! Bookmark not defined.

2.4.3.5. تصرف در مفهوم جهاد Error! Bookmark not defined.

6. کنش سیاسی Error! Bookmark not defined.

جمع بندی فصل چهارم Error! Bookmark not defined.

خاتمه: نتیجه گیری

نتایج، راهکارها و پیشنهادات پژوهشی Error! Bookmark not defined.

1- نتایج Error! Bookmark not defined.

سه ضلعی خشونتگرایی Error! Bookmark not defined.

2- راهکارهای مواجهه با خشونت گرایی Error! Bookmark not defined.

1.2. راهکارهای سیاسی Error! Bookmark not defined.

1.1.2. راهکارهای ناظر به نظام سیاسی Error! Bookmark not defined.

الف) حفظ وضع موجود نظام‌های اقتدارگرا (اردن، عربستان، مصر) در کوتاه مدت Error! Bookmark not defined.

not defined.

ب) ترویج گفتمان گذار از اقتدارگرایی به تمرکززدایی از قدرت در بلند مدت Error! Bookmark not defined.

defined.

ج) عدم تجویز کلی دموکراسی برای جهان عرب Error! Bookmark not defined.

2.1.2. راهکارهای ناظر به جامعه Error! Bookmark not defined.

الف) تقویت بلند مدت جامعه مدنی به عنوان جایگزینی برای ارتش Error! Bookmark not defined.

defined.

ب) نهادینه‌سازی فرهنگ تسامح و تعامل در ساحت عمومی جوامع عربی Error! Bookmark not defined.

defined.

ج) توجه به مسأله حاشیه‌نشینی و توسعه متوازن Error! Bookmark not defined.

د) برجسته کردن نقش جریان خشونت گرا در تخریب زیر ساخت ها Error! Bookmark not defined.

defined.

هـ) توسعه همه جانبه مناطق عشایری Error! Bookmark not defined.

و) شناسایی شهرها و مناطق مستعد افراط‌گرایی Error! Bookmark not defined.

3.1.2. راهکارهای ناظر به عامل خارجی Error! Bookmark not defined.

الف) حل مشکل آورانگان فلسطینی Error! Bookmark not defined.

ب) تبیین نقش غرب و استعمار در رشد و توسعه خشونت‌گرایی Error! Bookmark not defined.

ج) تبیین استفاده حداکثری اسرائیل از وضعیت کنونی Error! Bookmark not defined.

2.2. راهکارهای فکری Error! Bookmark not defined.

1.2.2. بازسازی و تداوم خط فکری عصر نهضت (نوگرایی) Error! Bookmark not defined.

2.2.2. ارائه پاسخ منطقی به دوگانه‌های فکری Error! Bookmark not defined.

- 3.2.2. ترویج اندیشه اسلام گرایان منتقد احیای خلافت شکلی **Error! Bookmark not defined.**
- 4.2.2. ترویج آثار روشنفکرانی (علی عبدالرزاق، عثماوی، فرج فوده، جابری و...) منتقد خلافت **Error! Bookmark not defined.**
- 5.2.2. ترویج اندیشه علال الفاسی، سنهوری و حسن البناء در به رسمیت شمردن مرز ملی **Error! Bookmark not defined.**
- 6.2.2. ترویج جریانهای عقل گرا در جهان اسلام مانند جریان مقاصدی **Error! Bookmark not defined.**
- 7.2.2. نشان دادن مشکلات و چالش های سه قرن اول اسلامی **Error! Bookmark not defined.**
- 8.2.2. تبیین و ترویج نقدهای نظری و عملی جریان خشونت گرا علیه یکدیگر **Error! Bookmark not defined.**
- 9.2.2. ترویج تجدیدنظرکنندگان در سلفیه جهادی **Error! Bookmark not defined.**
- 10.2.2. تصحیح اندیشه سید قطب **Error! Bookmark not defined.**
- 11.2.2. تأکید بر قاعده استضعاف و عدم تمکین **Error! Bookmark not defined.**
- 12.2.2. ارائه تعریف جامع و اجماعی از مفاهیم تصرف شده توسط سلفیه جهادی **Error! Bookmark not defined.**
- 3- پیشنهادات پژوهشی **Error! Bookmark not defined.**

پیوست: زمینه های سیاسی خشونت گرایی در عراق **Error! Bookmark not defined.**

- 1- زمینه داخلی **Error! Bookmark not defined.**
- 1.1 بحران هویت **Error! Bookmark not defined.**
- 2.1 نقش عشایر **Error! Bookmark not defined.**
- 3.1 طائفه گرایی **Error! Bookmark not defined.**
- 4.1 نظام فرهنگی - تربیتی **Error! Bookmark not defined.**
- 5.1 سطح پایین رفاه اقتصادی **Error! Bookmark not defined.**
- 6.1 تجربه تاریخی حزب بعث **Error! Bookmark not defined.**
- 2- زمینه های خارجی **Error! Bookmark not defined.**
- 1.2 جنگ های (1991 و 2003) آمریکا علیه عراق **Error! Bookmark not defined.**
- 2.2 آمریکا و توسعه داعش **Error! Bookmark not defined.**

منابع و مأخذ

نقشه ها و جداول

- مناطق جغرافیایی جهان اسلام (نقشه 1-1) **Error! Bookmark not defined.**
- انتقال قدرت در شیوه وراثتی در جهان عرب (جدول 1-3) **Error! Bookmark not defined.**
- مکانیزم جانشینی در نظام های وراثتی (جدول 2-3) **Error! Bookmark not defined.**
- کودتا در جهان عرب در 1950-1985 (جدول 3-3) **Error! Bookmark not defined.**
- سهام سران دولت ها از رانت (جدول 4-3) **Error! Bookmark not defined.**

جدول آمار حاشیه و شهر نشینی در جهان عرب (1960-2008)، (جدول 3-5) .. **Error! Bookmark not defined.**

آمار کاربران اینترنت در مصر از 2005 تا 2014 (جدول 3-6)..... **Error! Bookmark not defined.**

103..... استفاده از فیسبوک در جهان عرب (جدول 3-7).....

Error! Bookmark not defined...... (جدول 4-1)..... جدول تقسیم‌بندی جنبش‌های اسلامی

195..... سه ضلعی خشونت گرایي

Error! Bookmark not defined...... زمينه های سياسي خشونت گرايي.....

Error! Bookmark not defined...... زمينه های فكري خشونت گرايي

فصل اول:

کلیات و مفاهیم

1- بیان مسأله

افراط‌گرایی و گسترش خشونت یکی از مهم‌ترین چالش‌های کنونی جهان اسلام محسوب می‌شود که علاوه بر تخریب زیرساخت‌های جهان اسلام، چهره‌ای خشن و غیر رحمانی از اسلام ارائه کرده است و غرب نیز در راستای سیاست اسلام‌هراسی خود، جریان‌های خشونت‌گرا را به عنوان نماینده اسلام معرفی کرده و سعی دارد اسلام‌گرایی سیاسی را مساوی با خشونت جلوه دهد. گسترش روز افزون خشونت، تعدد حملات انتحاری، ترور و انفجارهای مختلف و پربسامد بودن آن به عنوان یک امر واقع، نیاز به استدلال برای اثبات آن را غیرضروری نشان می‌دهد اما ضرورت امروز جهان اسلام پرداختن به زمینه‌هایی است که خشونت بر بستر آنها رشد کرده و به مثابه امر واقع در جهان اسلام تبدیل به چالشی متداول و مرسوم شده است.

اگر الغاء خلافت عثمانی در سال (1924م)، را مبدأ تاریخ معاصر در جهان اسلام تلقی کنیم، این الغاء خلافت، اهل سنت را بحرانی جدی مواجه کرد و جریان‌های مختلف برای برون‌رفت از این بحران، راهکارهای متفاوتی ارائه کردند. اندیشه اصلاحی نیمه دوم قرن 19م به رهبری سید جمال‌الدین اسدآبادی و محمد عبده تلاش کرد برای انحرافات و عقب‌ماندگی جهان اسلام و اصلاح وضعیت امپراتوری عثمانی راهکارهایی ارائه کند اما این میراث پس از محمد عبده به دو جریان عمده فکری در جهان اسلام سنی تقسیم شد. در یک سو سکولارها منکر هرگونه ارتباط اسلام با سیاست و حکومت شده و مسلمانان را برای برون‌رفت از وضعیت موجود به راهی غیر از قرآن و سنت راهنمایی کردند. در مقابل، جریان اسلام‌گرای سیاسی که مرجعیت نص را برای سامان دادن زندگی سیاسی - اجتماعی به رسمیت شمرده بود، برای خروج جهان اسلام از بحران، به دنبال راه‌حل‌های مبتنی بر نص و شرط بازگشت به اسلام اصیل (سلف) بود. این جریان اصلاحی با فعالیت‌های رشید رضا در مرحله آخر عمرش به سمت سلفی‌گری گرایش یافت. جریان سلفی‌ای که در دوره معاصر طیفی از جریان‌های مختلف مانند: سلفیه اصلاحی (اخوان)، سلفیه تقلیدی (وهابیت عربستان)، سلفیه جهادی (القاعده و داعش)،

سلفیه سروری (ترکیبی از سلفیه وهابی و اندیشه سید قطب)، سلفیه جامی (توسط شیخ محمد امان الله جامی شکل گرفت که اطاعت از سلطان حاکم را واجب می‌داند)، سلفیه مدخلی (که توسط شیخ ربیع بن هادی المدخلی شکل گرفت و نزدیک به جریان جامی است) و... را در بر می‌گیرد.

گرایش به خشونت در برخی از این جریان‌ها (سلفی اصلاحی) کمتر و در برخی (سلفیه جهادی) بیشتر است و دیگر طیف‌های سلفی نیز به لحاظ خشونت‌گرایی در بین این دو جریان قرار دارند. شکل‌گیری سازمان تروریستی القاعده و داعش که نماینده خشونت‌گریان در جهان اسلام معاصراند و به عنوان یک امر واقع هر روز اخبار اعمال خشونت‌آمیز آنها چهره‌ای غیررحمانی از اسلام را به نمایش گذاشته، بروز عملی اندیشه سلفیه جهادی است که رادیکال‌ترین جریان فکری معاصر در جهان اسلام تلقی می‌شود.

اگر خشونت‌گرایی را به عنوان یک واقعیت امروز جهان اسلام بپذیریم، بازگشت به زمینه‌هایی که در جهان اسلام معاصر، خشونت‌گرایی در بستر آن رشد کرده مهم‌ترین دغدغه این رساله است تا بتوان با بازآفرینی زمینه‌های خشونت‌گرایی، پس از شناخت صحیح، منطقی و جامع این پدیده تجویزهای منطقی در مواجهه با آن ارائه کرد. واکاوی زمینه خشونت‌گرایی در جهان اسلام معاصر را می‌توان در دو زمینه سیاسی و فکری مورد بررسی قرار داد که پیوند این دو مؤلفه منجر به وضعیت خشونت‌آمیز کنونی شده است. زمینه سیاسی در این تحلیل به مثابه بستر و زمین، شرایطی را فراهم آورده که فکر خشونت‌گرا به مثابه بذر شرایط پرورش را پیدا کرده و از پیوند این دو مؤلفه خشونت‌گرایی در جهان اسلام معاصر پدید آمده است.

برای تحلیل و بررسی زمینه‌های سیاسی خشونت‌گرایی اشاره به دلایل انحطاط عثمانی، الغاء خلافت و پیامدهای آن بر جهان عرب به صورت مقدمی مورد بحث قرار خواهد گرفت و در ادامه زمینه‌های سیاسی خشونت‌گرایی در جهان عرب بعد از 1924م، در سه سطح (نقش نظام‌های سیاسی، ویژگی‌های جامعه‌شناختی و نقش استعمار و بازیگران خارجی) مورد پژوهش قرار خواهد گرفت. در سطح نقش نظام سیاسی در رشد خشونت‌گرایی به مؤلفه‌هایی مانند، انحصار قدرت، اقتدارگرایی، دولت‌های رانتیر، نقش ارتش و... اشاره خواهد شد و در سطح جامعه به ویژگی‌هایی مانند حاشیه‌نشینی، ضعف جامعه مدنی، عدم توسعه و... پرداخته خواهد

شد و در نهایت به نقش قدرت‌های خارجی (ورود استعمار، مسأله فلسطین و نقش آمریکا) در فراهم شدن بستر خشونت‌گرایی در این دوره خواهیم پرداخت.

تجربه تاریخی نشان می‌دهد قدرت‌های بین‌المللی همواره از جریان‌های خشونت‌گرا به عنوان ابزار برای کسب منافع خود بهره گرفته‌اند و در دوره معاصر در یک دوره غرب برای مقابله با شوروی در افغانستان جریان‌های خشونت‌گرا را تقویت و در قالب افغان‌العرب‌ها در مقابل شوروی قرار داد و القاعده از درون همین جریان شکل گرفت و در سال 2001 و 2003م، با تمسک به عملکرد همین جریان تروریستی، کشورهای اسلامی افغانستان و عراق را مورد تهاجم قرار داد. آخرین بهره‌گیری از این جریان نیز تقویت آنها در عراق و سوریه برای مقابله با محور مقاومت بود که بعد از اینکه منافع غرب و آمریکا توسط این جریان به خطر افتاد، در قالب ائتلاف بین‌المللی علیه آن وارد جنگ شد.

در زمینه‌های فکری جریان خشونت‌گرا، نیز با ارائه صورتبندی جامعی از ایدئولوژی‌ها مرسوم بعد از الغاء خلافت در جهان اهل سنت (عرب) به عدم پاسخگویی این ایدئولوژی‌ها و به بحران هویت پدید آمده پس از الغاء خلافت اشاره خواهیم کرد و در نهایت با ترسیم جریان‌های مختلف سلفی و اشتراکات و تطور آنها به سلفیه‌جهادی به عنوان مهم‌ترین جریان خشونت‌گرا به لحاظ فکری پرداخته می‌شود و در بررسی اندیشه این جریان علاوه بر معرفی اندیشمندان و منابع، به نوع نگاه این جریان به تراث و آینده امت اسلامی و تصرفات آنها در مفاهیمی مانند جهاد، خلافت، هجرت، حاکمیت و... پرداخته خواهد شد و در نهایت تبدیل این اندیشه به کنش سیاسی در قالب سازمان‌های تروریستی مانند القاعده و داعش تحلیل خواهد شد.

بنابراین زمینه فکری - سیاسی در این رساله به صورت یک مرکب ناآمیخته جنبه‌های مختلف یک منظور (خشونت‌گرایی) را می‌رساند که هدف رساله نیز بررسی این زمینه‌ها است تا بتوان پس از توصیف و تحلیل علمی، تجویزی منطقی و عملیاتی برای مواجهه با خشونت‌گرایی ارائه کرد. به لحاظ محدوده زمانی نیز این پژوهش مقطع زمانی بعد از 1924م، که همزمان با الغاء خلافت است، را مدنظر دارد. دلیل انتخاب این تاریخ این است که جهان اسلام هر چند از نیمه دوم قرن 19م، نسبت به عقب‌ماندگی و بحران‌های موجود به خودآگاهی دست یافته بود و اندیشه اصلاحی نیز در عمل نتوانست پاسخی به این بحران‌ها ارائه نماید و در نهایت با سقوط عثمانی و الغاء خلافت اسلامی در 1924م، بحرانی فراگیر جهان اسلام سنی را

فرا گرفت که می توان آن را بحران هویت نامید. به لحاظ جغرافیایی نیز هر چند در عنوان رساله، جهان اسلام آمده است اما در یک بررسی اولیه زمینه های خشونت گرایی در جهان اسلام را می توان حداقل در سه منطقه متفاوت جغرافیایی (شبه قاره، آسیای مرکزی و جهان عرب) دنبال کرد که هر یک از این مناطق به لحاظ زمینه سیاسی و فکری ویژگی های مشترکی دارند به طوری که شبه قاره به لحاظ سیاسی به وضعیت جامعه شناختی کشورهای مثل پاکستان، افغانستان، هند اشاره دارد و به لحاظ فکری نیز اندیشه دیوبندی در این منطقه مرسوم است. در آسیای مرکزی نیز زمینه سیاسی کشورهای استقلال یافته از شوروی ویژگی ها مشترکی دارند و به لحاظ فکری نیز تحت تأثیر اندیشه حزب التحریر هستند. لذا با توجه به این تنوع جغرافیایی جهان اسلام، در این رساله تمرکز اصلی بر تأثیر زمینه های سیاسی و فکری بر رشد خشونت گرایی در جهان عرب خواهد بود.

2- اهمیت و ضرورت پژوهش

جهان اسلام در طول تاریخ با چالش های مختلفی مواجه بوده که برخی از این چالش ها مانند، اختلافات مذهبی، جنگ های داخلی و فرقه ای و... ناظر به وضعیت درونی جهان اسلام و برخی چالش ها مانند، جنگ های صلیبی، ورود اندیشه های غیر اسلامی تهاجمی های فرهنگی و... مبدأ بیرونی داشته است. از منظر تاریخ فکری اگر هر مقطع از تاریخ جهان اسلام به مثابه یک کل مطالعه شود، می توان بحران های موجود آن دوره و عکس العمل های ناظر به آن را رصد و تأثیر آنها بر دوره های متأخر را تحلیل نمود. از این منظر جهان اسلام معاصر با چالش های مختلفی مانند، الغاء خلافت، ورود استعمارگران، بحران هویت و... مواجه بوده است که یکی از پیامدهای این چالش ها پدیده خشونت گرایی در جهان عرب است به طوری که هر روزه شاهد رخداد برخی از مصادیق این پدیده هستیم و جهان اسلام چنان درگیر این معضل شده است که با بزرگنمایی رسانه های غربی، در برخی موارد پس از شنیدن نام اسلام، خشونت به ذهن مخاطب خطور می کند.

هر چند این پدیده در بسیاری از ادیان وجود داشته است اما در مقطع کنونی با فراهم بودن برخی زمینه ها در جهان اسلام بروز و ظهور بیشتری دارد و با قوام یافتن در قالب برخی گروه ها و سازمان های تروریستی به صورت شبکه ای جهان اسلام را در بر گرفته است. چنین

پدیده‌ای نه تنها جهان اسلام بلکه تمام دنیا را با مخاطره مواجه کرده و پروتکل‌ها و ائتلاف‌های بین‌المللی مختلفی برای مواجهه با آن شکل گرفته است. از سویی جمهوری اسلامی ایران نیز با توجه به منافعی که در جهان اسلام دارد امروزه در سطح منطقه‌ای به صورت مستقیم با این گروه‌ها مواجه است لذا در اختیار داشتن تحلیلی جامع از زمینه‌های خشونت‌گرایی در جهان اسلام معاصر برای سیاستگذاران جمهوری اسلامی ضروری است تا بر اساس آن راهبردهای مواجهه با خشونت‌گرایی را استخراج و عملیاتی نمایند. طبعاً هرگونه تجویز نسبت به این جریان‌ها که چهره‌ای غیر رحمانی از اسلام ارائه کرده‌اند؛ توصیف علمی و صحیح آنهاست تا با بررسی دلایل گرایش به خشونت بتوان برای مواجهه جهان اسلام با آن راهکار عملی ارائه داد.

3- سابقه پژوهش

در رابطه با این موضوع چند کتاب و پایان‌نامه تألیف شده است:

کتاب «العنف و اداره الصراع السياسي في الفكر الاسلامي» (2002) تألیف دکتر عبدالحمید احمد ابوسلیمان کتاب مهمی در زمینه بررسی خشونت در اندیشه اسلامی است که در این کتاب مؤلف سعی می‌کند نصوصی را که جنبش‌های اسلامی از آنها خشونت‌گرایی را برداشت کرده‌اند مورد بازخوانی و تفسیر مجدد قرار دهد و تفسیری صلح‌آمیز از نصوص ارائه دهد.

کتاب «سوسیولوجیا العنف و الارهاب» (2015) تألیف ابراهیم حیدر از انتشارات دارالساقی با رویکردی جامعه‌شناسانه به بررسی خشونت پرداخته و سعی کرده در یک بررسی مقایسه‌ای خشونت را در ادیان مسیحی، یهودی و اسلام مورد بررسی قرار داده و به نقش جهانی شدن و مدرنیته در تشدید خشونت‌گرایی در جهان اسلام بپردازد. در فصل آخر نیز ترویج فرهنگ تسامح را راه‌حل مقابله با خشونت و تروریسم معرفی کرده است.

کتاب «الجماعات الاسلامیة و العنف» (2012) تألیف سعود المولی است که انتشارات مرکزالمسبار للدراسات و البحوث آن را منتشر کرده است. این کتاب از تأسیس اخوان المسلمین توسط حسن البنا آغاز کرده و دوره سید قطب را به عنوان یک زمینه اصلی گرایش به خشونت در جنبش‌های اسلامی قلمداد می‌کند و سپس ارتباط گروه‌ها جهادی مصری با القاعده و افغان‌العرب‌ها را بررسی می‌کند.

اثر دیگر پایان نامه دکتری با عنوان «مبانی فکری سلفیه» تألیف دکتر مهدی فرمانیان است که در سال 1388 در دانشگاه قم دفاع شده است. در این رساله به بررسی و نقد مبانی معرفت‌شناسی، روش‌شناسی، هستی‌شناسی و انسان‌شناسی سلفیه پرداخته شده است.

کتاب «سلفی‌گری و وهابیت» تألیف سید مهدی علیزاده موسوی در دو جلد می‌باشد که در آن به مبانی اعتقادی و تبارشناسی وهابیت پرداخته است.

مجموعه مقالات یازده جلدی «کنگره بین‌المللی جریان‌های افراطی و تکفیری از دیدگاه علمای اسلام» یکی از جدیدترین آثار در این زمینه است که در این مجموعه مقالات در چهار بخش: تبارشناسی، ریشه‌یابی، سیاسی و راهکارهای برون رفت به نقد و بررسی جریان‌های تکفیری پرداخته شده است.

کتاب «الظاهرة السلفية» (2014) که تألیف جمعی از محققان است و مرکز الجزیره للدراسات آن را چاپ کرده است به بررسی سلفیه تقلیدی در کشورهای مختلف پرداخته و نسبت آنها با سیاست در حکومت‌های مختلف را مورد بررسی قرار داده است.

کتاب «الفکر السياسي للتيارات السلفية» (2013) تألیف محمد فتحی حسان است که به جریان‌های مختلف سلفیه و تفاوت‌های فکری آنها پرداخته و اندیشه سیاسی آنها را با یکدیگر مقایسه کرده است و در پایان سعی کرده به تحول در اندیشه سیاسی سلفیه در مصر بعد از بیداری اسلامی نیز بپردازد.

«اداره التوحش» تألیف ناجی بکری یکی از کتب مهم است که به عنوان راهنمای القاعده و داعش مورد استفاده قرار گرفته است و این کتاب سعی می‌کند با تحلیل فضای بین‌الملل و ترسیم آنا‌رشی موجود در آن، به جریان‌های خشونت‌گرا چگونگی احیای خلافت را آموزش دهد. بررسی ادبیات موجود در این زمینه نشان می‌دهد بخشی از آثار مذکور به دنبال بررسی مفهوم خشونت در آیات و روایات بوده و به مسأله خشونت در اندیشه اسلامی می‌پردازد و سعی در نشان دادن اولویت مدارا در اسلام و دوری از خشونت دارد. عمده آثار موجود در رابطه با سلفیه نیز تمرکز اصلی‌شان بر بحث‌های اعتقادی و پاسخ به شبهات است و عمدتاً اندیشه ابن تیمه و محمد بن عبدالوهاب را از این منظر نگریسته‌اند اما این رساله به دلیل مفروض گرفتن وجود خشونت در جهان اسلام معاصر، به زمینه‌های گرایش به این خشونت می‌پردازد و در این بررسی علاوه بر زمینه‌های فکری، خصوصاً صورت‌بندی اندیشه سلفیه جهادی، (با استفاده

از متون اصلی ایدئولوگ‌های این جریان) به زمینه‌های سیاسی خشونت‌گرایی در جهان اسلام نیز اشاره خواهد کرد و برای برون رفت از وضعیت موجود راهکار ارائه می‌نماید.

4- نوآوری پژوهش

- ناکارآمدی جریان‌های فکری معاصر جهان عرب در شکل دادن یک هویت مشترک را تبیین خواهد کرد
- با ارائه صورتبندی جامعی از جریان‌های سلفی معاصر (تقلیدی، سروری، مدخلی، جهادی، جامی) به تفاوت‌های فکری آنها اشاره کرده و نشان می‌دهد که می‌توان از ظرفیت برخی از این جریان‌ها در نقد خشونت‌گرایی استفاده کرد
- به صورت همزمان با بررسی زمینه‌های فکری و سیاسی سعی می‌کند تحلیلی جامع از زمینه‌های رشد خشونت‌گرایی ارائه کند
- نقش قدرت‌های بین‌المللی را در گسترش جریان‌های خشونت‌گرا تبیین خواهد کرد
- به بحران هویت اهل سنت پس از الغاء خلافت خواهد پرداخت
- به برخی معماها در زمینه سیاسی خشونت‌گرایی مانند، معمای دموکراسی، معمای اقتدارگرایی و معمای نقش رسانه‌ها خواهد پرداخت.

5- اهداف پژوهش

- اندیشه سلفیه جهادی به عنوان مهم‌ترین جریان خشونت‌گرا در جهان اسلام معاصر را معرفی و چگونگی تصرفات این جریان در مفاهیم اسلامی را نشان خواهد داد.
- نقش قدرت‌های بین‌المللی را در گسترش خشونت‌گرایی در جهان اسلام مورد بررسی قرار خواهد داد.
- به گستردگی ادبیات جنبش‌های اسلامی معاصر کمک می‌کند و با توجه به اینکه آثار موجود جنبش‌های جدید را پوشش نمی‌دهد این رساله می‌تواند منبعی برای جریان‌های اسلام‌گرای افراطی در چند دهه اخیر محسوب شود.
- به شفاف سازی مفاهیم مبهم مانند، اسلام سیاسی، وهابیت، سلفیه و تمایز آنها از یکدیگر کمک خواهد کرد.

- راهکارهایی در سطح فکری و سیاسی برای مواجهه با خشونت‌گرایی ارائه خواهد کرد.

6- سئوالات اصلی و فرعی پژوهش

الف: سؤال اصلی

چه زمینه‌های سیاسی و فکری بر رشد خشونت‌گرایی در جهان اسلام معاصر تأثیرگذار بوده است؟ و چه راهکارهایی برای مواجهه با آن می‌توان ارائه کرد؟

ب: سئوالات فرعی

- زمینه سیاسی داخلی جهان اسلام چه نقشی در رشد خشونت‌گرایی داشته است؟
- قدرت‌های بین‌المللی در تبدیل اندیشه خشونت‌گرا به کنش سیاسی چه نقشی داشته‌اند؟
- زمینه ایدئولوژیک خشونت‌گرایی در جهان اسلام معاصر چیست؟
- جریان خشونت‌گرا چه تصرفی در هنجارهای مرسوم دارد؟
- چه راهکارهایی برای برون رفت از خشونت‌گرایی در جهان اسلام می‌توان ارائه کرد؟

7- فرضیه پژوهش

انکار مرجعیت دین در عرصه سیاسی از سوی برخی ایدئولوژی‌های مرسوم، تلقی انحطاط گونه از وضعیت جهان اسلام پس از الغاء خلافت، تلاش برای بازگشت به فضای آرمانی گذشته (سه قرن اول) و تصرف در مفاهیمی مانند، حاکمیت، جاهلیت، عدو، جهاد، هجرت و... به مثابه زمینه فکری در پیوند با زمینه‌های سیاسی جوامع اسلامی (استبداد، غربگرایی و عدم توسعه) و نقش قدرت‌های بین‌المللی (استفاده ابزاری از جریان‌های افراطی) زمینه‌گرایی به خشونت در جهان اسلام معاصر را فراهم کرده است. ناظر به زمینه فکری، برجسته‌سازی نقدهای درونی برخی جریان‌های سلفی نسبت به جریان خشونت‌گرا، ترویج رویکردهای عقلانی، و ناظر به زمینه سیاسی: گسترش آموزش، استفاده بهینه از رسانه‌ها، آگاه‌سازی جهان اسلام نسبت به راهبردهای غرب می‌تواند برای مواجهه با خشونت به عنوان راهکار ارائه شوند.

8- پیش فرض‌ها

این پژوهش بر چند پیش فرض مبتنی است که عبارتند از:

1. خشونت‌گرایی یکی از مهم‌ترین چالش‌های کنونی جهان اسلام است.
2. اسلام سیاسی (به رسمیت شمردن مرجعیت نص در عرصه سیاسی) مساوی با خشونت نیست چون جریان‌های مختلف اسلام‌گرا در بین اهل سنت مانند (مقاصدی) و شیعه (مانند اندیشه امام خمینی(ره) وجود دارد که علی‌رغم قائل بودن به مرجعیت نص در عرصه سیاسی و اجتماعی اما به دلیل مکانیزم اجتهادی خاص و پیش فرض‌های متفاوت به خشونت‌گرایی منجر نمی‌شود.
3. جریان سلفیه‌جهادی خشونت‌گراترین جریان فکری معاصر جهان عرب است.
4. واژه جهاد که در ادبیات سلفیه جهادی استفاده می‌شود در اسلام اصیل قواعد و مبانی خاصی دارد که در حد ضرورت و بر اساس مصلحت استفاده می‌شود اما به دلیل استفاده جریان‌های خشونت‌گرای معاصر از این واژه، به جهادیون و سلفیه جهادی شناخته شده‌اند و در ادبیات علمی معاصر نیز این جریان سلفیه جهادی نامیده شده لذا در این رساله نیز از این نام برای معرفی خشونت‌گراترین جریان فکری معاصر جهان عرب استفاده می‌گردد با تاکید بر این نکته که سوء فهم و استنباط غیر منضبط از مفهوم جهاد در این جریان برجسته است.
5. هر چند در عنوان رساله زمینه فکری بر زمینه سیاسی مقدم است «زمینه فکری - سیاسی» اما به لحاظ منطقی چون زمینه سیاسی به مثابه بستر و زمین برای اندیشه و بذر خشونت‌گرایی عمل می‌کند لذا در فصل‌بندی زمینه سیاسی مقدم بر زمینه فکری خواهد بود.

9- روش و متغیرها

با توجه به اینکه روش گردآوری داده‌ها در هر پژوهش تابع ماهیت موضوع است، موضوع پژوهش این رساله نیز، بررسی زمینه‌های خشونت‌گرایی است که یک پدیده کیفی و اجتماعی تلقی می‌شود. بنابراین، برای گردآوری داده‌ها از فنون کیفی بهره خواهیم جست. در این راستا، مطالعات اسنادی و روش کتابخانه‌ای از مناسب‌ترین تکنیک‌های گردآوری داده‌ها ارزیابی می‌شود و تأکید اصلی پژوهش نیز بر این است که این منابع با استفاده از برخی مؤلفه‌های روش‌شناسی اسکینر، مطالعه و تحلیل شوند. در این رساله زمینه‌های سیاسی و فکری به عنوان

متغیر مستقل محسوب شده که تأثیر آنها بر متغیر وابسته (خشونت‌گرایی) مورد پژوهش قرار خواهد گرفت. علامت نیم فاصله (-) بین زمینه‌های فکری - سیاسی در متون ویراستاری و ادبی کاربردهای مختلفی دارد. گاهی از نیم فاصله برای نشان دادن فاصله زمانی (تهران - مشهد) و گاهی برای نشان دادن فاصله دو عدد (1378-1350) و گاهی نیز دو ظرف جمله معترضه قرار می‌گیرد. یکی از کاربردهای بیم فاصله جدا کردن دو کلمه است که جنبه‌های مختلف از یک منظور (مباحث ادبی - هنری) را می‌رسانند.^۱ آخرین کارویژه خط فاصله در این رساله مراد است بنابراین زمینه‌های فکری و زمینه‌های سیاسی به دو جنبه مختلف از یک منظور (خشونت‌گرایی) اشاره دارند.

10- مفهوم شناسی پژوهش

10-1. افراط

افراط (التطرف) در معنای عام به معنای خروج از امر مرسوم و چیزی که مورد اتفاق است و افراط‌گرایی در فکر و اندیشه نتیجه تعصب در رأی است و زمانی که تعصب و افراط وارد رفتار عملی شود از خشونت به عنوان وسیله‌ای برای تحقق اهداف بهره گرفته می‌شود.^۲ بنابراین افراط عملی ذهنی و خشونت کنش رفتاری است.

10-2. خشونت

این مفهوم در لغت عربی (عنف) به معنای بکارگیری قدرت و عدم مدار (رفق) است و فعل «عنف» به معنای تعدی آمده است. هر چند در اصطلاح از این مفهوم تعریف واحدی وجود ندارد اما تعریف سازمان جهانی بهداشت از این مفهوم به این شرح است: بکارگیری نیروی مادی یا سلطه معنوی از جانب شخصی علیه خود یا شخص، گروه یا اجتماعی همراه با تهدید یا اعمال آن که نتیجه بکارگیری این نیرو، اصابت ضرر مادی، جانی یا تأثیر سلبی بر رشد و

1. حسن ذولفقاری، راهنمای ویراستاری و درست‌نویسی، تهران: نشر علم، 1392، صص 45-46.

2. علی‌الدین، هلال و نیفن مسعد، النظم السياسية العربية قضايا الاستمرار و التغيير، ج 1، بیروت: مرکز الدراسات الوحدة العربية،

صص ۰۰۰، ۰۰۰.

پیشرفت فرد داشته و یا محروم کردن او از نیازهای زندگی طبیعی را در پی داشته باشد.^۱ یا بر اساس تعریفی دیگر: «می توان خشونت را به تصرف یا رفتار انسانی که تمایل به استفاده از زور همراه با اجبار، آزار جسمی یا روحی، بکارگیری غیر مشروع سلاح، تکنولوژی‌های سنتی و جدید آسیب‌زا، یا مخالف حقوق بشر که در شرایع آسمانی و میثاق‌های بین‌المللی در سطوح مختلف فرهنگی، اجتماعی، اقتصادی به آن تأکید شده به هدف رسیدن به اهدافی اعم از فشار، ترساندن، تصفیه و... که منجر به آزار دیگران تعریف نمود».^۲

در تعریف دیگر، خشونت را می‌توان بکارگیری ابزارهای غیر مشروع با روش‌های متعدد برای آسیب رساندن مادی، به اشخاص گروه‌ها و تخریب اماکن نامید که در بر دارنده تعدی به حقوق و آزادی‌های دیگران است بنابراین خشونت استفاده از نیروی به صورت غیرمشروع و غیرقانونی است که در زبان انگلیسی violence آمده است و به معنای بکارگیری نیرویی علیه غیر برای رساندن آسیب به اوست.^۳

در تعریف سازمان جهانی بهداشت نیز این مفهوم چنین تعریف شده است که: «بکارگیری یا تهدید عامدانه قدرت علیه شخص یا گروهی یا مذهبی که منجر به جراحت، مرگ، ضرر مادی، معنوی و یا مانع رشد گردد»^۴ و بر اساس رویکردی دیگر باید بین خشونت به عنوان یک امر مقطعی مانند عملیات‌های اخوان المسلمین دهه 40 یا جبهه نجات اسلامی الجزایر بعد از کودتای ارتش 1992م، و بین خشونت‌های مداوم تفکیک قائل شد. خشونت مداوم مانند آنچه بین گروه‌های جهادی امروز مرسوم است و به عنوان یک استراتژی غیر قابل تغییر برای تغییر وضع موجود استفاده می‌شود.^۵

1. علی عبدالعزیز، النفیلی، الانسان بین العنف و التسامح، قاهره: مکتبة الشروق الدولية، ۲۰۰۰م، ص ۱۱۱.

2. جهاد، عوده، اصول الجماعات المتطرفة، قاهره: المکتب العربی للنشر، ۲۰۰۰م، ص ۱۱۱.

3. ابراهیم حیدری، سوسیولوجیا العنف، بیروت: دارالساقی، به نقل از: مراد وهبه، المعجم الفلسفی، قاهره، ۲۰۰۰م، صص ۱۱۱-۱۱۲.

4. منی فیاض، ان تتعامل مع العنف بیننا، قاهره: دارالنهضة العربیة، ۲۰۰۰م، ص ۱۱۱.

5. عماد الدین شاهین، التطرف و الاعتدال لدى الحركات الاسلامية: الاسباب و الدوافع و الانعکاسات، فی: عبدالوهاب الافندی، الحركات الاسلامية و أثرها فی الاستقرار السیاسی فی العالم العربی، ج ۱، [بی‌جا]: مرکز الامارات للدراسات و البحوث الاستراتيجية، ۲۰۰۰م، ص ۱۱۱.

در این رساله مراد از خشونت‌گرایی اعمال افراط‌گرایانه مانند، ترور، حملات انتحاری، انفجار مراکز غیر نظامی و... از سوی برخی جریان‌های منتسب به سلفیه است که در قالب اعمال القاعده و داعش و جبهه النصره ظهور کرده است بنابراین خشونت‌های اعمالی یک دولت علیه اتباع دولت دیگر (اسرائیل علیه فلسطینیان)، خشونت برخی دولت‌ها علیه اتباع خودشان (دولت بحرین علیه شیعیان)، یا خشونت اعمالی برخی گروه‌ها علیه دولت و جامعه بدون انگیزه مذهبی مد نظر این رساله نیست بلکه فقط خشونت‌گرایی جریان‌های افراطی سلفی معاصر علیه دولت‌ها و جوامع اسلامی را بررسی می‌کند.

3-10. جهان عرب

با توجه به اینکه این رساله خشونت‌گرایی در جهان عرب را مورد پژوهش قرار خواهد داد در آغاز به جغرافیای جهان عرب به عنوان محدوده جغرافیایی این پژوهش اشاره می‌شود. مساحت جهان عرب 14 میلیون کیلومتر مربع و بین عرض 2 درجه جنوبی (مرز صومالی و کنیا) و 37/5 درجه شمالی (مرز عراق و ترکیه) و طول 17 درجه غربی (مرز موریتانی و سنگال) تا 60 درجه شرقی (کشور عمان) قرار دارد.^۱ مرزهای جغرافیایی جهان عرب در دو قاره آسیا و آفریقا امتداد دارد که در بیشتر موارد با مرزهای طبیعی آن نیز هماهنگ شده است. در شمال، مرزهای جهان عرب به بلندی‌های طوروس می‌رسد که در بخش آسیایی آن را از ترکیه جدا می‌کند و در شمال بخش آفریقایی نیز دریای مدیترانه بین منطقه عربی و جنوب اروپا فاصله است. جهان عرب در شرق بوسیله بلندی‌های زاگرس و کردستان با ایران فاصله گرفته و مرزهای غربی جهان عرب نیز در مغرب و موریتانی با اقیانوس اطلس و مرزهای جنوبی آن نیز در امتداد از غرب به شرق با صحرای بزرگ و فلات حبشه و اقیانوس هند هم مرز است. از مساحت 14 میلیون کیلومتری جهان عرب (که بیشتر از قاره اورپا - با 10/5 میلیون کیلومتر - است) 74٪ آن در بخش آفریقایی (10 میلیون کیلومتر) و 26٪ آن در بخش آسیایی (3/7 میلیون کیلومتر) قرار دارد.^۲ و شامل چهار اقلیم ذیل می‌شود:

1. حسام الدین جاد الرب، جغرافیه الوطن العربی، ج ۱، قاهره: دارالمصریة البنانیة، 2011م، ص 13.

2. همان، صص 23-24.

اقلیم شبه جزیره عربی که شامل سعودی، یمن، عمان، کویت، بحرین و امارات است و مساحت آن به 3 میلیون کیلومتر می‌رسد و 21٪ از مساحت جهان عرب را دربر می‌گیرد. جمعیت این اقلیم نیز 62/8 میلیون نفر (حدود 18/5٪ از جمعیت جهان عرب) است این اقلیم مناطق خالی از سکنه مانند، الربع الخالی و شمال شبه جزیره را نیز در بر دارد. اقلیم هلال خضیب شامل سوریه، اردن، عراق، لبنان و فلسطین و مساحت آن 755/337 کیلومتر مربع (حدود 5/5٪ از مساحت جهان عرب) است و جمعیت آن نیز حدود 63/6 میلیون نفر (18/7٪ از کل جمعیت جهان عرب) است. اقلیم اتحاد المغاربی شامل دولت‌های مغرب، تونس، الجزایر، لیبی و موریتانی که حدود 88 میلیون نفر در این اقلیم زندگی می‌کنند (25/9٪ از جمعیت جهان عرب) و مساحت آن به 5/8 میلیون کیلومتر می‌رسد¹ و اقلیم وادی نیل، شاخ افریقا و جزایر کومور که شامل دولت مصر، سودان، صومالی، جیبوتی و جزایر قمر است که سکنه آن 125/2 میلیون نفر (36/9٪ از کل جمعیت جهان عرب) و مساحت آن 4/2 میلیون کیلومتر از مساحت جهان عرب است.² به لحاظ هویتی نیز جهان عرب شامل مجموعه کشورهای عضو اتحادیه عرب است که به لحاظ زبانی و فرهنگی تشکیل‌دهنده یک هویت مشترک هستند و علی‌رغم وجود اختلافات و خرده فرهنگ‌ها هنوز در قالب جهان عرب تشخیص دارند. هر چند جهان عرب تنوعات اقلیمی و فرهنگی مختلفی را شامل می‌شود اما: «نظام‌های سیاسی عربی ویژگی‌های چندگانه‌ای دارند از سویی به صورت کلی در سطح دولت‌های در حال توسعه و جنوب قرار دارند و از سویی از چالش‌های سیاسی مانند ضعف نهادها و عدم مشارکت سیاسی رنج می‌برند و از سویی دیگر به دلیل یک ویژگی مشترک (عرب بودن) آنها را در یک مجموعه مشترک گرد هم می‌آورد.»³ بنابراین بر اساس این ویژگی‌ها می‌توان از یک کل بنام جهان عرب سخن گفت که کمابیش در برگزیده فرهنگ سیاسی مشابهی است.

4-10. جهان اسلام

جهان اسلام از منظر اعتقادی شامل همه مسلمانان و قرین مفهوم امت اسلامی تلقی می‌شود. مفهوم کشورهای اسلامی نیز شامل کشورهایی است که مذهب رسمی آنها اسلام و

1. اتحاد المغاربی شامل کشورهای فوق می‌شود اما اصطلاح «مغرب عربی» شامل کشورهای: الجزایر، تونس و مغرب می‌شود.

2. حسام الدین جاد الرب، جغرافیه الوطن العربی، صص 118-119.

3. علی الدین هلال و نیفن مسعد، پیشین، صص 23.

اکثریت سکنه آن مسلمان‌اند و نزدیک به مفهوم دارالاسلام است اما جهان اسلام به کلیه سرزمین‌هایی گفته می‌شود که تعداد قابل توجهی مسلمان بومی در آنجا زندگی می‌کنند و مفهومی اعم از کشورهای اسلامی است^۱ واژه جهان اسلام^۲ به صورت مشخص از اوایل قرن 20م، مطرح شد که بیانگر مجموعه کشورهایی است که ساکنان آن مسلمان‌اند و چند تعریف برای آن ارائه شده است:

1. دولت‌های که اکثریت سکنان آن مسلمان هستند و از این منظر هر دولتی که بیش از 50 درصد ساکنانش مسلمان باشند، جزو جهان اسلام محسوب می‌شود.

2. دولت‌هایی که در قانون اساسی آنها تصریح شده که دین اسلام دین رسمی کشور است. بنابراین تعریف کشورهای سکولار مثل ترکیه علی‌رغم اینکه 90 درصد مسلمانند در تعریف جهان اسلام قرار نمی‌گیرند.^۳

به لحاظ جمعیتی نیز با توجه به اینکه آمار در هر سال تغییر می‌کند و مراکز ارائه‌کننده آمار متفاوت‌اند، در رابطه با جمعیت جهان اسلام اتفاق نظری وجود ندارد. اما رقم اجماعی که اکثر مراکز قبول دارند بر اساس آمار سال 2002م، (1.480.441.883 نفر) است که حدود 22.7 درصد جمعیت جهان را شامل می‌شود و در این آمار اندونزی بیشترین جمعیت (225م)، سپس پاکستان (142م) و بنگلادش (129م) قرار دارند به طوری که جمعیت این سه کشور 36 درصد جمعیت جهان اسلام را شامل شده و می‌توان گفت از هر 6 نفر در جهان یک نفر مسلمان هستند.^۴

به لحاظ مساحت نیز جهان اسلام در سه قاره اروپا، آفریقا و آسیا امتداد و بخش زیادی از قاره آسیا و آفریقا را در بردارد. هر چند در اروپا نیز بخش کوچکی در منطقه بالکان جزو جهان اسلام محسوب می‌شود مساحت سرزمینی جهان اسلام 37.873.892 کیلومتر مربع است که یک چهارم (25.3 درصد) خشکی‌های جهان را در بر می‌گیرد.^۵

1. عمید زنجانی، حقوق اساسی تطبیقی؛ حقوق اساسی کشورهای غربی و کشورهای اسلامی، تهران: نشر میزان، 1384، صص 234-236.

2. العالم الاسلامی.

3. عبدالفتاح مدیق عبداللہ، جغرافیة العالم الاسلامی، ج 1، ریاض: دارالمعرفة للتنمية البشرية، 2010م، ص 21.

4. همان، صص 15-16.

5. همان، ص 16.

مناطق جغرافیایی جهان اسلام (نقشه 1-1)^(۱)

ردیف	منطقه	مساحت کیلومتر مربع	درصد مساحت در جهان اسلام
1	شمال افریقا	8.262.354	21.81
2	غرب افریقا	5.972.028	15.77
3	شرق افریقا	3.950.599	10.43
4	مرکز افریقا	2.639.157	6.97
5	جنوب غرب آسیا	4.677.457	12.35
6	مرکز آسیا	4.664.700	12.32
7	جنوب آسیا	2.254.967	14.24
8	جنوب شرق آسیا	2.254.976	5.95
9	جنوب اروپا	58.748	0.16
10	جمع	37.873.892	100

در ادبیات سیاسی مرسوم نیز منظور از جهان اسلام کشورهای عضو سازمان همکاری اسلامی است که همین مفهوم از جهان اسلام مدنظر این پژوهش است اما از آنجایی که جهان اسلام گستره جغرافیایی زیادی را در بر دارد و بخش زیادی از خشونت‌گرایی به لحاظ اندیشه و عمل در جهان عرب رخ داده است، در این رساله تمرکز بر زمینه‌های خشونت‌گرایی در جهان عرب خواهد بود.

5-10. معاصر

مورخان درباره آغاز و پایان مقطع تاریخی که بتوان آن را شروع دوره جدید و معاصر در جهان عرب قلمداد کرد، اتفاق نظر ندارند. برخی زمان گسترش قلمرو عثمانی به سوی مشرق عربی از میانه قرن 16م، و تداوم این قلمرو به بیشتر سرزمین‌های عربی را آغاز تاریخ عرب جدید دانسته و عده‌ای دیگر آغاز قرن 19م، را شروع تاریخ عربی جدید تلقی کرده‌اند. این اختلاف نظر نسبت به پایان دوره تاریخ جدید عرب نیز وجود دارد به طوری که برخی آغاز قرن 20م و برخی دیگر، جنگ جهانی اول را پایان این مقطع تاریخی دانسته‌اند.

در مورد شروع تاریخ معاصر نیز اختلاف نظرهایی بین اندیشمندان وجود دارد به طوری که برخی جنگ جهانی اول، برخی جنگ جهانی دوم و برخی آغاز قرن بیستم را شروع تاریخ معاصر جهان عرب می‌دانند اما نویسنده کتاب «تاریخ العرب الحدیث و المعاصر» که استاد

1. همان.

تاریخ جدید در دانشگاه الازهر است با بررسی دیدگاه‌های فوق، ورود عثمانی‌ها به سرزمین‌های عربی را شروع تاریخ جدید و جنگ جهانی اول را پایان این دوره می‌داند و پایان جنگ جهانی اول را آغاز تاریخ معاصر جهان عرب تلقی می‌کند.^۱

قبل از شناسایی آغاز و پایان دوران معاصر برای جهان عرب، می‌توان معاصر را به عنوان یک مفهوم، ناظر به دورانی دانست که با زمان فعلی ما هم عصر باشد و هم عصر بودن، یعنی اینکه زمانه مورد نظر در بحث، تحت تأثیر ملاک‌های غالب در آن دوران باشد فرهنگ رجایی با ارائه این تعریف، دوره معاصر جهان عرب را زمانی می‌داند که تحولات جدید صنعتی رخ داد و جهان عرب در مواجهه با این تحولات جدید با چالش‌هایی مواجه شد که ناچار به واکنش در برابر آنها شد و این مواجهه گسستی در جهان عرب شکل داد که تأثیر این برخورد هنوز عنصر اصلی زندگی معاصر عربی را تشکیل می‌دهد.^۲ در تعریف فرهنگ رجایی یک موضوع کیفی (زمان مواجه شدن اعراب با تحولات صنعتی جدید) به عنوان مبدأ تاریخ معاصر دانسته شده و در تعرف شمس‌الدین نجم تاریخ دقیق‌تری تعیین شده است اما در این رساله تاریخ معاصر جهان اسلام از 1924م، در نظر گرفته شده است که سال الغاء خلافت از سوی حکومت ترکان جوان بود و این مسأله چالش فکری جدی در جهان اسلام ایجاد کرد که مبدا بسیاری از تحولات نیز بوده است

6-10. سلفیه جهادی

سلفیه اشاره به طرفداران اندیشه‌ای در جهان اسلام است که فهم سلف از دین را برتر از فهم خلف دانسته و با استناد به حدیث خیر القرون پیامبر اکرم(ص) به دنبال بازگشت و احیای فضای فکری و سیاسی سه قرن اول اسلامی هستند و طیف مختلفی از جریان‌ها را در بر می‌گیرد. سلفیه جهادی، یکی از خرده جریان‌های سلفی معاصر است که به لحاظ عقیدتی مانند سلفیه سنتی اما به لحاظ روشی، جهاد را به عنوان اسلوب تغییر فضای انحطاط گونه جهان اسلام معاصر می‌داند.^۳ این جریان برخلاف جریان سنتی سلفی، خروج بر حاکم را جایز دانسته

1. زین العابدین شمس‌الدین نجم، تاریخ العرب الحدیث و المعاصر، ج ۱، عمان: دارالمسیرة، 2015م، ص 9.

2. فرهنگ رجایی، اندیشه سیاسی معاصر در جهان عرب، تهران: مرکز پژوهش‌های علمی و مطالعات استراتژیک خاورمیانه، مقدمه کتاب، صص ح - ت.

3. عبدالغنی عماد، الحركات الاسلامية في الوطن العربي، بیروت: مرکز الدراسات الوحدة العربية، 2014م، ص 1214.

و با تعریف دشمنان به عدو قریب (حکومت‌های عربی و اسلامی) و عدو بعید (آمریکا و تمدن غرب) دنیای کنونی را جاهلیت مدرن می‌داند و آرمان آن احیای خلافت است. این جریان فکری تحت تأثیر اندیشه افرادی مانند سید قطب، عبدالسلام فرج شکل گرفت^۱ و تحت تأثیر این جریان در دوره معاصر سازمان‌های تروریستی مانند، القاعده، داعش و جبهه النصره بوجود آمده‌اند که ایدئولوگ‌ها متأخر این جریان را می‌توان افرادی مانند، عبدالله عزام، ابومحمد المقدسی، ابوصیر طرطوسی و ابوقتاده فلسطینی دانست. در این رساله این جریان به عنوان نماینده اندیشه خشونت‌گرا در نظر گرفته شده است.

11- چارچوب نظری

چارچوب نظری این رساله استفاده از روش تاریخ فکری در تحلیل اندیشه است که اندیشه را در پیوند با زمینه تحلیل می‌کند. در این رساله تاریخ فکری با تأکید بر اندیشه مکتب کمبریج و روش تفسیری کوئنتین اسکینر به عنوان چارچوب نظری انتخاب شده است. در تحلیل موضوع سعی می‌شود با استفاده از ظرفیت‌های این چارچوب با بازآفرینی زمینه سیاسی و فکری خشونت‌گرایی در جهان عرب معاصر به فهم این پدیده و راهکارهای مواجهه با آن پردازیم که تفصیل چارچوب نظری در فصل دوم ارائه می‌گردد.

12- سازمان دهی پژوهش

این رساله در چهار فصل و یک نتیجه‌گیری سازماندهی می‌شود که عناوین به این شرح است:

فصل اول: کلیات و مفاهیم؛ در این فصل به بیان مسأله، پیشینه، مفاهیم، سئوالات اصلی، فرعی و فرضیه اشاره خواهد شد.

فصل دوم: چارچوب تئوریک؛ در این فصل به چارچوب نظری رساله که تاریخ فکری با تأکید بر روش اسکینر است پرداخته خواهد شد. در این فصل به تعریف تاریخ فکری و مکتب کمبریج به عنوان یکی از مهم‌ترین رهیافت‌های مروج تاریخ فکری در دوره معاصر پرداخته

1. محمد فتحی محمد حسان، الفكر السياسي للتيارات السلفية، قاهره: المکتب العربی للمعارف، 2013م، ص 98.

خواهد شد و روش تفسیری اسکینر به عنوان شاخص ترین فرد مکتب کمبریج مورد تحلیل قرار خواهد گرفت.

فصل سوم: زمینه سیاسی خشونت‌گرایی؛ در این فصل ابتدا به الغاء خلافت و پیامدهای آن در جهان عرب پرداخته و سپس در سه بخش به بازآفرینی زمینه‌های سیاسی می‌پردازیم که اندیشه خشونت‌گرا با استفاده از آنها توانسته کنش سیاسی خود را سامان داده و در برخی موارد مانند، اعلام خلافت داعش به مرسوم‌سازی هنجارهای خود نائل گردد. در قسمت اول این فصل به مؤلفه‌های ناظر به نظام‌های سیاسی جهان عرب مانند، انحصار قدرت، اقتدارگرایی و نقش ارتش اشاره خواهیم کرد در قسمت دوم به وضعیت جامعه‌شناختی درونی کشورهای اسلامی مانند، ضعف جامعه مدنی، حاشیه نشینی، عدم توسعه و در قسمت سوم نیز به نقش استعمار و قدرت‌های منطقه‌ای و بین‌المللی در رشد خشونت‌گرایی اشاره خواهد شد.

فصل چهارم: زمینه‌های فکری خشونت‌گرایی؛ با توجه به اینکه بر اساس روش‌شناسی اسکینر هدف اصلی یک اندیشه، تلاش برای مشروعیت‌زدایی از ایدئولوژی‌های موجود و یا مشروعیت‌زایی است، در این فصل زمینه‌های فکری خشونت‌گرایی در دو قسمت مورد بررسی قرار می‌گیرد. قسمت اول ناظر به فضای فکری است که بعد از الغاء خلافت در جهان اسلام شکل گرفته و قسمت دوم ناظر به شکل‌گیری و صورت‌بندی اندیشه سلفیه جهادی به عنوان مهم‌ترین جریان خشونت‌گرا در جهان اسلام معاصر است. در این قسمت ابتدا با مفهوم‌شناسی سلفیه، تطور تاریخی و تنوع جریانی آن تحلیل خواهد شد سپس با معرفی منابع و رهبران فکری سلفیه جهادی اندیشه این جریان بر اساس برخی مؤلفه‌ها مانند، نوع نگاه به وضع موجود، تراث و آینده بررسی خواهد شد. در پرتو این بررسی به تصرفات این جریان در مفاهیمی مانند خلافت، حاکمیت، جاهلیت، جهاد، هجرت، عدو و... خواهیم پرداخت که این اندیشه را به عنوان خشونت‌گراترین جریان فکری در جهان اسلام معاصر، راهنمای عمل جریان‌های افراطی مانند القاعده و داعش قرار گرفته است.

نتیجه‌گیری و راهکارهای مواجهه با خشونت‌گرایی؛ در این قسمت ابتدا، نتایج پژوهش ارائه خواهد شد سپس راهکارهای مواجهه با خشونت‌گرایی و در نهایت برخی پیشنهادات پژوهشی مطرح خواهد شد.